

Exoten in Limburg

Zegels van bisschoppen bij de pauselijke Curie aan aflaatbrieven (1284, 1298)

G.H.A. Venner

Het zegel als bewijsmiddel, statussymbool en kunstwerk

Archiefbewaarplaatsen met archieven van met name kapittels en kloosters van vóór 1800 bewaren naast archiefbescheiden ook zeer vele, soms duizenden zegels. Aan tal van middeleeuwse oorkonden op perkament hangen zegels, terwijl aan oorkonden op papier uit latere tijd zegels zijn opgedrukt. Het zegel had een belangrijke functie. In een tijd waarin nog weinig mensen konden lezen of schrijven en handtekeningen nauwelijks voorkwamen, was het zegel het meest verbreide middel om een op schrift gestelde overeenkomst of wilsuiting te bekrachtigen. Het zegel vervulde de functie van de handtekening thans. Het zegel verleende aan de oorkonde bewijskracht, hetgeen betekende dat aan de inhoud van de oorkonde geloof moest worden gehecht. De paus, de keizer en koningen waren de eersten die het zegel gebruikten om door hen uitgevaardigde oorkonden te bekrachtigen. Zij werden spoedig gevolgd door bisschoppen, edelen, kapittels, kloosters en steden, en sedert de dertiende eeuw ook door schepenen en vooraanstaande burgers.

Het zegel bevat behalve het omschrift, dat meestal de naam van de eigenaar vermeldt, een figuratieve voorstelling, waardoor ook de ongeletterde het zegel kon herkennen. In omschrift en afbeelding werden vaak de positie van de zegelvoerende persoon of instelling tot uitdrukking gebracht. Op de zegels van de keizer wordt deze zittend op een troon, met scepter en rijksappel, afgebeeld. De zegels van abdijen, kapittels en kloosters bevatten vaak de betreffende patroonheilige, terwijl de landsheren op hun zegels in gevechtstenuut te paard worden weergegeven. Het zegel was niet alleen een middel om akten te bekrachtigen, het was tevens een statussymbool van de eigenaar en het zou bijdragen aan het identiteitsbesef van de stands- en/of ambtsgenoten.¹ Het zegel vervulde een representatieve taak, zodat aan de afbeelding de nodige zorg werd besteed.

1 S. Solway (uitg.) *Medieval coins and seals. Constructing identity, signifying power* (Turnhout 2015). Zie mijn boekbespreking in: *De Maasgouw* 136 (2017) 83-84.

Het zegel is een positieve afdruk in was van een matrijs of stempel, die in metaal, in zilver, messing of brons werd vervaardigd. Deze matrijzen waren in de regel producten van zilversmeden. Het middeleeuwse zegel is derhalve vaak letterlijk de afbeelding van een kunstwerk op klein formaat, een kunstwerk dat bovendien als weinig andere meestal vrij nauwkeurig gedateerd kan worden, omdat het zegel aan gedateerde akten hangt. Door omschrift en afbeelding is het zegel thans een kenbron voor diverse historische disciplines, met name voor de kunstgeschiedenis. Enige voorbeelden kunnen het belang van het zegel als historische bron verduidelijken. Dankzij hun zegel konden de in de dertiende eeuw levende Goswins van Born, vader en zoon, van elkaar onderscheiden worden. Het stadszegel van Nieuwstadt vormt op zich zelf mede een aanwijzing voor de ontwikkeling van deze plaats tot stad omstreeks 1250.²

Overzichten van zegels

Het belang van zegels voor het historisch onderzoek werd al in de negentiende eeuw onderkend. De bestudering ervan brengt echter bijzondere problemen met zich mee. Zegels van was zijn kwetsbaar, klein en vaak beschadigd, zodat zij zich moeilijk voor regelmatige raadpleging lenen. Door onvoorzichtige raadpleging van oorkonden raken zegels beschadigd of gaan zij verloren, een proces dat tot in onze dagen voortgaat.

Sedert de negentiende eeuw gaven archivariissen overzichtswerken van zegels uit, voorzien van foto's, om de bestudering ervan te vergemakkelijken. Zo zag in de jaren 1937-1940 het driedelige *Corpus Sigillorum Neerlandicorum* het licht, dat blijkens de ondertitel de Nederlandse zegels tot 1300 bevat.³ Dit *Corpus* heeft ten aanzien van de Limburgse geschiedbeoefening een beperkt nut en maakt de publicatie van middeleeuwse zegels in Limburg niet overbodig. Het bevat alleen zegels van personen en instellingen die binnen het huidige Nederland gevestigd waren, zodat de zegels van de hertogen van Limburg en Brabant ontbreken. In het gemis van een overzichtswerk van de zegels van de landsheren van de Zuidelijke Nederlanden, waaronder die van de hertogen van Limburg en Brabant, werd pas in 1993 voorzien door het driedelige werk van R. Laurent, al zijn de afbeeldingen niet te best.⁴ Zegels van Nederlandse kloosters en hun oversten werden ook beschreven in een gedurende de jaren 1935-1952 in afleveringen uitgegeven overzichtswerk in drie delen, gewijd aan de orden der Benedictijnen, Cisterciënzers en Premonstratenzers.

2 A.M.P.P. Janssen, 'Goswin(s) van Born', *De Maasgouw* 110 (1991) 180-183; G. Venner, 'Nieuw licht op de stadswording van Nieuwstadt', *De Maasgouw* 103 (1984) 145-150.

3 *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300* ('s-Gravenhage 1937-1940), 3 delen.

4 R. Laurent, *Les sceaux des princes territoriaux Belges du Xème siècle à 1482* (Brussel 1993), drie delen.

De uitgevers beperkten zich niet tot de hoge middeleeuwen, maar namen de zegels tot 1600 op.⁵

Het publiceren van alle zegels zonder onderscheid uit een bepaalde periode, die in Limburg of een specifiek archief aldaar voorhanden zijn, is een goede oplossing om deze zegels bij een groot publiek bekend te maken en om de door vroegere selecties ontstane lacunes aan te vullen. Daar de oorkonden in het Regionaal Historisch Centrum Limburg te Maastricht daterend van vóór 1301, van 1971 tot 1994 apart werden bewaard en de daaraan bevestigde zegels systematisch werden gerestaureerd, lag het voor de hand een overzicht van zegels in Limburg uit de hoge middeleeuwen samen te stellen. In totaal zijn circa 490 zegels of fragmenten van zegels uit de periode vóór 1301 bewaard gebleven. Zij berusten bijna alle in het Regionaal Historisch Centrum Limburg. Het oudst aanwezige zegel, een zegel van koning Hendrik II, dateert van 1007.⁶ In 1989 werden al deze zegels door Stefan Frankewitz gefotografeerd ten behoeve van een uit te geven catalogus, maar dit project kon geen doorgang vinden. Achteraf gezien was dat maar goed ook, omdat de toeschrijving van een aantal zegels problematisch was. In plaats van één overzichtswerk kwamen verschillende kleinere deelpublicaties, waarin deze zegels per afzonderlijk archief of per soort, altijd in samenhang met de oorkonden waaraan zij bevestigd zijn, werden behandeld. Op deze wijze werden de zegels daterend van vóór 1301 in de archieven van de abdij Kloosterrade, de proosdij Meerssen en de abdij Thorn beschreven.⁷ Thematisch van aard zijn de overzichten van de zegels van de schepenen van Maastricht en Sint-Pieter.⁸ Ook in deze bijdrage worden de zegels van de bisschoppen bij de pauselijke Curie als een aparte soort behandeld, nadat eerst de context is geschetst.

5 W.A. Beelaerts van Blokland e.a., *Nederlandsche kloosterzegels vóór 1600 I. Benedictijnen* ('s-Gravenhage 1935-1938), *II. Cisterciënsers* ('s-Gravenhage 1938-1940), *III. Praemonstratensers* ('s-Gravenhage 1950, 1952). Van het derde deel verschenen slechts de afleveringen XXI-XXIII.

6 RHCL, archief abdij Thorn, inv.nr. 4.

7 G.H.A. Venner, 'Zegels in het archief van de abdij Kloosterrade', in: *Ontgonnen verleden. Opstellen over de geschiedenis van oostelijk Zuid-Limburg aangeboden aan Louis Augustus bij gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag* Werken LGOG 15 (Maastricht 1996) 43-75; Dezelfde, 'Zegels in het archief van de proosdij Meerssen', *Historische en heemkundige studies in en rond het Geuldal. Jaarboek 1997*, 7-24; Dezelfde, 'Zegels in het archief van de abdij Thorn', in: "*Opera Omnia*" III. Een verzameling historische en heemkundige opstellen (Thorn 2005) 11-49.

8 G.H.A. Venner, 'Maastrichtse schepenzegels uit de dertiende eeuw', in: *Achter de Minderbroeders. Opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in Limburg* (Maastricht 1996) 155-177; Dezelfde, 'De oudste schepenzegels van Sint-Pieter (1294)', *De Maasgouw* 117 (1998) 97-102.

Zegels aan aflaatbrieven

De oorkonden waaraan zegels werden gehecht, hebben vrijwel altijd betrekking op het verwerven van onroerend goed en andere rechten of op de bevestiging van het bezit van deze goederen en rechten. Vindt bij de dotatie van kloosters en de stichting van altaren het eeuwige zielenheil van de stichters en hun familie, naast de aardse regelingen, vermelding als doel van de schenking, sommige oorkonden zijn enkel op het leven na de dood gericht, te weten de aflaatbrieven, oorkonden waarin aflaten worden verleend.

Oorspronkelijk betekende een aflaat een verkorting van de boetetijd die in het kader van de vergeving van zonden in de biecht was opgelegd. De verkregen aflaten werden ook als een reserve beschouwd voor toekomstige zonden, en vooral voor de verkorting van de tijd die de ziel van de betrokkene, en die van zijn familieleden, in het vagevuur moesten doorbrengen, voordat zij naar de hemel zouden gaan. De aflaat, een middel tot verwerving van het eeuwige heil, wordt door de Kerk vergeven, die daarvoor put uit de schat die door Christus en de martelaren is opgebouwd. Een aflaat kon verkregen worden door degene die berouw toonde over zijn zonden en gebiecht had én een aalmoes voor het goede doel, meestal de kerkenbouw, had gegeven. Algemeen was evenwel de opvatting dat voor het verwerven van het eeuwige heil een geldbedrag voldoende was, zonder boete of biecht.

Aflaten werden verleend door individuele kardinalen en bisschoppen aan degenen die op bepaalde kerkelijke feestdagen de betreffende klooster- of parochiekerk bezochten en door het geven van een aalmoes bijdroegen aan de voltooiing van het bouwwerk. Een kardinaal had het recht om een aflaat van honderd dagen te verlenen, een bisschop een aflaat van veertig dagen. Effectiever waren de oorkonden waarin meerdere kardinalen of bisschoppen ieder voor zich een aflaat verleenden. Het getal van de te verdienen aflaatdagen van honderd of veertig werd dan vermenigvuldigd met het getal der kardinalen en/of bisschoppen. De Curie, het hof van de paus te Rome, ook een tijd lang te Avignon, was de plaats waar de kardinalen en vele bisschoppen zich ophielden. Daar werden deze aflaatbrieven meestal opgesteld. Deze oorkonden worden in het Duits *Sammelindulgenzen* genoemd.⁹ In het Nederlands zouden zij cumulatieve aflaatbrieven kunnen heten.

Onder de circa 350 originele oorkonden in Limburgse archiefinstellingen die dateren van vóór 1301, bevinden zich drie cumulatieve aflaatbrieven. Zij maken minder dan 1% van de overgeleverde oorkonden uit. De twee oudste oorkonden dateren van 29 januari en 8 maart 1284 en berusten in de archieven van het kapittel van Sint-Servaas respectievelijk Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht.¹⁰ De derde oorkonde draagt slechts het jaartal 1298 en

9 A. Seibold, *Sammelindulgenzen. Ablassurkunden des Spätmittelalters und der Frühneuzeit* (Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde Beiheft 8) (Weimar-Wenen 2001) 1-2, 40-42.

10 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565.

bevindt zich achter glas in een muurkastje in de sacristie van de Sint-Martinuskerk te Venlo. Aan deze drie oorkonden hangen in totaal negentien zegels die alle beschadigd tot zwaar beschadigd zijn. Het betreft zegels van bisschoppen bij de Curie die uit alle windstreken van Europa kwamen.

Kunnen zegels van koningen, landsheren, steden, kloosters en schepenen gemakkelijk in een breder kader van soortgelijke zegels elders worden geplaatst, voor zegels van bisschoppen bij de pauselijke Curie gaat dit niet op vanwege hun zeldzaam voorkomen. Waarschijnlijk wegens hun verspreiding over geheel Europa ontbreekt een gepubliceerd overzicht van dergelijke zegels, terwijl aan deze bij mijn weten nog geen aparte studie is gewijd. Deze publicatie is zeker in Nederland de eerste in haar soort en zou met andere de basis moeten vormen voor vergelijkend onderzoek. In het engere kader van de regionale en lokale geschiedenis geeft het overzicht antwoord op de vraag, aan wie de zegels toebehoren die aan de oorkonden in Limburgse archieven hangen.

Op het totaal van circa 490 zegels van vóór 1301 in Limburgse archiefinstellingen maken zij 4% uit. De zegels van bisschoppen bij de Curie zijn dus in de Limburgse context zeldzaam en door hunkomst van elders exoten. Alvorens deze zegels te beschrijven wordt eerst nog aandacht besteed aan de cumulatieve aflaatbrieven zelf, de oorkonden waaraan zij hangen.

Cumulatieve aflaatbrieven

Cumulatieve aflaatbrieven zijn zoals gezegd oorkonden waarin verschillende kardinalen en/of bisschoppen ieder voor zich (*singuli nostrum, quilibet nostrum*) een aflaat verlenen aan de gelovigen die aan bepaalde voorwaarden voldoen. Waar oorkonden in het algemeen in het archief van de ontvangende instellingen worden opgeborgen en zelden tevoorschijn worden gehaald, waren cumulatieve aflaatbrieven juist bedoeld om tentoongesteld te worden. Op de dagen waarop de aflaat te verdienen was, werd de oorkonde zichtbaar op het altaar gelegd of aan haken of stangen in de kerk opgehangen. De aflaatbrieven waren door het grote formaat, de vele zegels in rode was en later ook door de illustraties tentoonstellingsstukken die op de ongeletterden indruk maakten.¹¹ Die functie van tentoonstellingsobject hebben zij overigens nog niet verloren. In de vaste opstelling van de schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Maastricht is een dergelijke aflaatbrief van 24 februari 1325 met zestien zegels te zien. Het Teseum, de onlangs heropende schatkamer van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek te Tongeren toont een cumulatieve aflaatbrief van 30 maart 1284, waarover later meer. Vanwege het royale formaat van de oorkonde is de schriftspiegel uiteen getrokken door grote spaties tussen de woorden en de regels. In de intitlatio, het tekstgedeelte met de namen van de bisschoppen als oorkonders, heerst een hiërarchische volgorde: patriar-

11 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 8.

Cumulative aflaatbrief van drie aartsbisschoppen en dertien bisschoppen voor degenen die op bepaalde feestdagen de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Tongeren bezoeken en voor de bouw of decoratie van de kerk offeren, 30 maart 1284, Teseum Tongeren (foto: Teseum Tongeren)

chen, primaten, aartsbisschoppen en bisschoppen. In principe worden de zegels in dezelfde volgorde aan de oorkonde gehecht. De zegels zijn vaak fragmentarisch of afgesleten, hetgeen volgens Seibold aan het veelvuldig ter hand nemen van de oorkonden te wijten is.¹²

Wie een cumulatieve aflaatbrief wilde verwerven, moest bij de Curie zijn, waar altijd voldoende bisschoppen verbleven om zo'n oorkonde te kunnen uitvaardigen. Te Rome of Avignon wendde men zich tot een van de vele vrij gevestigde notarissen die in de omgeving van de Curie, vaak maar tijdelijk, hun beroep uitoefenden. Deze notarissen schreven de tekst van de aflaatbrieven en gingen op zoek naar

bisschoppen die de akte wilden bezegelen. De notaris kreeg de opdracht om een oorkonde met een bepaald aantal zegels te leveren, niet om bepaalde bisschoppen te benaderen.¹³ Wie de bisschoppen waren die de oorkonde bezegelden, was voor de belanghebbende niet van belang, wel het getal der zegels. De namen van de bisschoppen werden genoteerd op de pliek, de dubbel gevouwen benedenrand van de oorkonde, waardoor de snoeren van de zegels werden getrokken. Op deze wijze lag de volgorde van de bezegeling vast. Pas na de bezegeling werden hun namen in de *intitulatio* ingevuld.¹⁴ Open blijft de vraag of de notaris met de oorkonde in wording de bisschoppen ter bezegeling langsging of dat de oorkonde op een centraal punt werd bezegeld.

De notarissen die de cumulatieve aflaatbrieven opstelden, waren niet verbonden aan de pauselijke kanselarij.¹⁵ Zij waren niet betrokken bij het vervaardigen van pauselijke oorkonden. Ontwerpen of registers van cumulatieve aflaatbrieven vindt men dus niet in de pauselijke registratuur terug. De grote indruk die de aflaatbrieven door formaat, schriftspiegel en bezegeling maakten, laat onverlet dat zij slordig waren afgewerkt. Vergeten bis-

12 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 1-2, 18, 55, 57, 63, 113.

13 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 106-109.

14 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 109.

15 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 105-107.

schopsnamen werden boven de regel of in de marge geplaatst. Foutjes werden niet verbeterd. Vanaf 1281 werden de cumulatieve aflatbrieven als het ware als massaproducten afgeleverd.¹⁶

De bisschoppen op wier naam de oorkonde is uitgevaardigd, vormden een heterogene groep.¹⁷ Aan de ene kant staan de bisschoppen die slechts korte tijd bij de Curie verbleven wegens de verplichte periodieke bezoeken aan de paus (de *visitatio ad limina*) of anderszins zaken te behartigen hadden. Aan de andere kant bevinden zich de bisschoppen die langdurig bij de Curie verbleven, omdat zij als gevolg van het ten onder gaan van de staten der kruisvaarders in het Nabije Oosten uit hun bisdommen verdreven waren. De “internationale” samenstelling van de groep oorkondende bisschoppen geeft aan de cumulatieve aflatbrieven een bijzondere charme. Zij vormen als het ware een voorafspiegeling van de Europese Gemeenschap, al zijn de Italiaanse bisschoppen in de meerderheid.¹⁸

Quam in traiecto homines vniuersos super pontē correis ac uanitatib⁹ operā daret. Et oīgit sacerdotē cū diuinissimo sacro eucharistie ad egrotantem deferendū p̄trāsire. Illi imenores diuine rei cultū viliū ac reuerentiam adhibētes. pontē fracto in aqua abfori p̄i sunt atq; perierunt.

Mulier qdā nobilis in gitanēsi dyocesi. cum pareret insolitum partū edidit. Cum iconem vniuersū mirabilem hac tempestate peperit. Sinistrum quocq; in fovea superiori apud oppidū cūlingē vt ferūt mulier entia ab umbilico vsq; ad summū duo habens pectora. ac capita seorsim.

De instorting van de Maastrichtse brug over de Maas in 1275. Houtsnede uit het Liber Chronicarum, ook wel bekend als de Wereldkroniek van Hartmann Schedel (Latijnse versie), Neurenberg 1493 (Roermond, particuliere collectie).

De aflatbrieven voor Maastricht en Tongeren van 1284

Op 29 januari 1284 verleenden vier aartsbisschoppen en vijftien bisschoppen elk een aflat van veertig dagen aan degenen die bijdroegen aan de bouw van een stenen brug over de Maas te Maastricht.¹⁹ De akte berust in het archief van het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht als eigenaar van de brug.²⁰ Uitzonderlijk is de gedetailleerde beschrijving van de aanleiding die tot de aflatverlening leidde. Een dergelijk omstandig verhaal had Seibold in

16 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 105, 107, 110-111, 188.

17 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 207.

18 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 190, 207-208.

19 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, gedrukt in: M. Willemsen, 'Inventaire chronologique des chartes et documents de l'église de St-Servais à Maestricht', *PSHAL* 2 (1865) 182-184. Een regest in: P. Doppler, 'Verzameling van charters en bescheiden betreffende het vrije rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht', *PSHAL* 67 (1931) 260-261.

20 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nrs. 435-438.

geen andere hem bekende cumulatieve aflaatbrief aangetroffen: Te Maastricht in het bisdom Luik lag een houten brug die een geschikte overtocht bood aan de bewoners van verschillende gewesten en koninkrijken wijd en zijd gelegen. De stabiliteit van de brug werd evenwel aangetast enerzijds door hoge waterstanden en kruierend ijs, anderzijds door het zware verkeer dat voortdurend over de brug trok. Zo kon het gebeuren dat de brug op 12 juli 1275 gedeeltelijk instortte, nadat een processie van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw met koralen (zangers) en relieken over de brug was getrokken. Vierhonderd mensen vonden de dood. Boten die vervolgens het verkeer tussen de beide oevers trachtten te herstellen, zonken door het kolkende water als lood naar de bodem.

In de regel werden aflaten verleend om het bouwen en voltooien van kerken te stimuleren. Daarnaast werden cumulatieve aflaatbrieven opgesteld ten behoeve van gasthuizen en in mindere mate ten behoeve van het bouwen van bruggen.²¹ Een aflaat voor een dergelijk profaan bouwwerk was verantwoord, omdat ook vrome reizigers en pelgrims de rivier overstaken. Weg- en bruggenbouw werd wel als een werk van naastenliefde gezien. De akte van 1284 zelf bevat de opmerking dat door ongelukken met een brug niet alleen goederen, maar ook lichaam en ziel verloren konden gaan. Cumulatieve aflaatbrieven ten behoeve van het bouwen van een brug werden ook verleend voor een brug over de Neckar te Esslingen (1286), over de Main te Frankfurt (1300), de Elbe te Meißen (1319) en de Moezel te Koblenz (1343).²² De cumulatieve aflaatbrief voor de Maasbrug te Maastricht is dus een vroeg, misschien wel het oudst bekende voorbeeld in zijn soort.

Deze aflaatbrief van 29 januari 1284 staat op naam van vier aartsbisschoppen en vijftien bisschoppen, te weten Wilhelmus, aartsbisschop van Korinthe, Reinaldus, aartsbisschop van Messina, Tellius, aartsbisschop van Braga (in Portugal), Petrus, aartsbisschop van Oristano, Guido, bisschop van Pavia, Bartholomeus, bisschop van Tortiboli, Henricus, bisschop van Sarsina, Simeon, bisschop van Bagnoregio, Acerus, bisschop van Växjö (in Zweden), Andreas, bisschop van Oslo, Bernardus, bisschop van Numana, Obertus, bisschop van Asti, Gevehardus, bisschop van Brandenburg, Theodericus, bisschop van Serbia, Vincentius, bisschop van Porto, Tholomeus, bisschop van Sarda (in Albanië), Torfinnus, bisschop van Hamar (in Noorwegen), Bartholomeus, bisschop van Tartus (in Syrië), en Bartholomeus, bisschop van Gaeta.²³

De volgende cumulatieve aflaatbrief was kennelijk bedoeld om te berusten bij het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht. In deze akte van 8 maart 1284 verleenden een aartsbisschop en zeven bisschoppen elk een aflaat van veertig dagen aan degenen die baden voor

21 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 3, 35.

22 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 216-218.

23 Ter identificatie van bisschoppen en bisdommen dient: K. Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi sive summorum pontificum S.R.E. cardinalium ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta* (Munster 1913). De modern schrijfwijze van bisdommen buiten Italië is via internet te vinden.

de zielen van met name genoemden die in één graf begraven waren in de omgang van de Onze-Lieve-Vrouwekerk en ook voor de anderen die in deze omgang waren begraven.²⁴ De akte staat op naam van de aartsbisschop van Oristano en de bisschoppen van Bagnoregio, Numana, Gaeta, Växjö, Brandenburg, Pavia en Sarsina.

Tenslotte is ter vergelijking nog te wijzen op een cumulatieve aflaatbrief van 30 maart 1284 van drie aartsbisschoppen en dertien bisschoppen voor degenen die op bepaalde feestdagen de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Tongeren bezoeken en voor de bouw of de decoratie van de kerk offeren.²⁵ De akte staat op naam van de reeds genoemde aartsbisschoppen van Korinthe, Messina en Oristano en van de bisschoppen van Brandenburg, Sarsina, Numana, Oslo, Hamar, Gaeta, Pavia, Porto en Växjö, alsmede van Bartholomeus, bisschop van Silves (in Portugal), Matheus, bisschop van Viseu (in Portugal) en Petrus, bisschop van Bayeux.

Vergelijking van de drie oorkonden leidt tot enkele conclusies. De aartsbisschoppen worden, zoals te verwachten is, steeds als eersten genoemd. Zijn het er meer dan één, zoals in de akte van 29 januari en 30 maart 1284, dan wordt een vaste volgorde gehanteerd. Van enige rangorde onder de bisschoppen is kennelijk geen sprake. In de akte van 29 januari wordt Guido, bisschop van Pavia als eerste genoemd, in die van 8 maart Simeon, bisschop van Bagnoregio, en in de oorkonde van 30 maart Gevehardus, bisschop van Brandenburg. De bisschop van Pavia staat vervolgens in de oorkonde van 8 maart op de één na laatste plaats en in die van 30 maart op de twee na laatste plaats. De bisschop van Växjö die op 29 januari en 8 maart in het midden van de oorkonders staat, eindigt op 30 maart op de laatste plaats. De aflaatbrieven zijn uitgevaardigd te Orvieto (Urbem veterem), niet te Rome, waar de paus en de Curie in de jaren 1281-1284 verblijf hielden, toen in Rome aan het pauselijk paleis werd gebouwd.²⁶

In 1284 werden de namen van de (aarts)bisschoppen nog niet op de pliek, de omgevouwen benedenrand, van de oorkonde genoteerd om de volgorde van de bezegeling vast te leggen. Verder blijkt dat de volgorde van de namen in de tekst niet geheel met die der nog voorhanden geïdentificeerde zegels overeenkomt. De bisschop van Asti wordt in de oorkonde van 29 januari na die van Bagnoregio genoemd, maar zijn zegel hangt vóór dat van deze collega. Het zegel van de aartsbisschop van Oristano die in de akte van 8 maart 1284 als eerste wordt genoemd, hangt niet op de eerste plaats, maar op de derde, tussen de zegels van de bisschoppen van Numana en Gaeta. Ook aan de akte te Tongeren van 30 maart 1284 hangt zijn zegel niet op de hem toekomende derde plaats, zoals men op grond van zijn rang als aartsbisschop zou verwachten.

24 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565. De akte is niet gedrukt.

25 Teseum Tongeren, gedrukt in: J. Paquay, 'Cartulaire de l'ancienne église collégiale et archidiaconale de Notre-Dame à Tongres', *Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg* 24 (1906) 296-298. Het betreft geen akte op naam van kardinalen zoals wordt vermeld.

26 Seibold, *Sammelindulgenzen*, 229.

De zegels van de bisschoppen bij de pauselijke Curie uit 1284

Aan de drie aflaatbrieven uit 1284 waren, wanneer alle bisschoppen hebben gezegeld, oorspronkelijk in totaal 42 zegels bevestigd. Daarvan zijn er vele verdwenen. Aan de akte ten behoeve van de Maasbrug hingen oorspronkelijk negentien zegels. Acht daarvan waren in 1865 al verdwenen, de overige elf gebroken (*brisés*). Deze elf zegels zouden ook nog in 1931 aanwezig zijn, maar in 1972 waren nog maar acht zegels over. Tot de tussentijds verloren gegane zegels behoren die van Tellius, bisschop van Braga, en Bartholomeus, bisschop van Tartus. Zij werden in 1865 apart vermeld, omdat zij een tegenzegel bezaten, een zegel dat tegen de achterzijde van het grotere zegel was aangebracht.²⁷ Aan de aflaatbrief in het archief van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht ontbreekt slechts één van de acht zegels. Aan de akte voor het gelijknamige kapittel te Tongeren hingen in 1906 nog tien van de vijftien zegels. In 1968 waren er nog eens twee verdwenen.²⁸

De zegels zijn niet gaaf overgeleverd. Sommige zijn zo zeer beschadigd dat het omschrift rond de afbeelding, dat de naam van de eigenaar van het zegel bevat, niet meer aanwezig is. Vooral de zegels aan de oorkonde te Tongeren verkeren in een slechte staat. Door vergelijking van deze zegels van deze drie oorkonden en mede dankzij beschrijvingen van zegels aan aflaatbrieven uit 1284 en 1285 voor de kerk te Kölbigk en het klooster te Blaubeuren, die op internet werden gevonden, was het mogelijk omschriften te reconstrueren en zegels aan bisschoppen toe te schrijven.²⁹ De woorden in de omschriften worden in hoofdletters weergegeven. Afkortingen en contracties worden opgelost tussen ronde haken in kleine letters. Tekstgedeelten die werden ontleend aan zegels van aflaatbrieven elders, staan tussen vierkante haken.

27 Willemsen, 'Inventaire', 184; Doppler, 'Verzameling', 261; J.A.K. Haas, *Chronologische lijst van charters gedateerd vóór 1301* (Maastricht 1972) 78.

28 Paquay, 'Cartulaire', 298; H. Baillien, 'Limburgse zegels', *Limburg. Tijdschrift voor geschiedenis, oudheidkunde en volkskunde* 47 (1968) 289.

29 http://monasterium.net/mom/DE-GAUnivGOET/AppDipl//App_dipl_86; Landesarchiv Baden-Württemberg: Württembergisches Urkundenbuch Online. Band IX, nr. 3429 (december 2016).

Afb. 1

Petrus, aartsbisschop van Oristano (Arborensis) op Sardinië (1280-1289).³⁰

De aartsbisschop zit op een vouwstoel in een rudimentair aangegeven nis en draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Boven de aartsbisschop is een gebouw, mogelijk een kerkgebouw, weergegeven. Rechts en links van de aartsbisschop is een bloemstengel te zien. Omschrift: "S(igillum) DO[MINI] PETRI AR[HIE(pisco)]PI ARBORENSIS" (= zegel van heer Petrus, aartsbisschop van Arborea (Oristano)). Ovaal, ongeveer 52 mm bij 36 mm (afb. 1 en 2).³¹

Afb. 2

Obertus, bisschop van Asti (1282-1293).³²

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Omschrift: "[S(igillum) O]BERTI : DEI : GRA/TIA : EP(iscop)I ASTENSIS" (= zegel van Obertus door Gods genade bisschop van Asti). Ovaal, 64 mm bij 40 mm (afb. 3).

Tegen de achterzijde van het zegel bevindt zich een kleiner zegel. Dit zegel vertoont een staande Maria met kroon die haar mantel uitspreidt over de geknielde bisschop ter rechterzijde en acht andere geknielde gelovigen ter linkerzijde. Maria wordt rechts omgeven door een wassende maan en drie sterren en links door vier sterren. Een wassende maan en sterren verwijzen eveneens naar Maria.³³ Omschrift: "+ : SECRETU(m) O(berti) : EP(iscop) I · ASTEN(sis)" (= geheim van Obertus, bisschop van Asti). Diameter 32 mm (afb. 4).³⁴

Blijkens het omschrift betreft het een geheimzegel. Geheimzegels hadden oorspronkelijk ten doel de inhoud van een tekst geheim te houden. Zij werden als sluitzegel gebruikt dat verbroken moest worden om van de inhoud van een brief of akte kennis te kunnen nemen. Geheimzegels werden ook als tegenzegels benut. Een tegenzegel werd

Afb. 3

Afb. 4

³⁰ Eubel, *Hierarchia*, 101.

³¹ RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke beide zijn afgebeeld; Teseum Tongeren.

³² Eubel, *Hierarchia*, 113.

³³ T. Diederich, *Rheinische Städtiesel*, Rheinischer Verein für Landschaftsschutz und Denkmalpflege Jahrbuch 1984/85 (Neuss 1984) 255.

³⁴ RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439.

tegen de achterzijde van een groter ander zegel aangebracht teneinde het vervalsen van oorkonden tegen te gaan. Door een snede in de achterzijde van het zegel kon men een zegel van de perkamenten strook verwijderen en het vervolgens aan een andere, echte of valse, oorkonde hangen. Dit procédé werd door het aanbrengen van een tegenzegel bemoeilijkt.³⁵

Afb. 5

Simeon, bisschop van Bagnoregio (1272-?).³⁶

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. In het vlak tussen de bisschop en het omschrift zijn aan zijn rechterzijde een kruisje en een ster en aan zijn linkerzijde een ster en een wassende maan te zien. Omschrift: "S(igillum) SYMEONIS DEI G/R(ati)A · EP(iscop)I BALNEOREG[]" (= zegel van Simeon door Gods genade bisschop van Bagnoregio). Ovaal, 56 mm bij 38 mm (afb. 5).³⁷

Gevehardus, bisschop van Brandenburg (1277, 1287).³⁸

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt een staf in de rechterhand en een opengeslagen boek in de linkerhand. Omschrift: "[...] EHARDUS DEI...S EPISC]OPI" (= [zegel van] Gevehardus door Gods [genade] bisschop [van Brandenburg]). Ovaal, 61 mm bij 35 mm (afb. 6).³⁹

Afb. 6

Afb. 7

Bartholomeus, bisschop van Gaeta (vanaf 1276).⁴⁰

Het zegel vertoont in de top een gotische nis met Maria ten halve lijve en het Kind op de linkerarm. Het centrale gedeelte van de afbeelding wordt ingenomen door twee heiligen die van elkaar gescheiden zijn door een zuil. (Heraldisch) rechts een heilige te paard die waarschijnlijk een speer in een draak steekt. In dat geval is Sint Joris afgebeeld. Links een staande heilige die de rechterhand zegenend omhoog houdt en een boek in de linkerhand houdt. De gotische nis beneden bevat waarschijnlijk de bisschop geknielt naar links. Omschrift: "[] EP(iscop)I [] AIETAN[]" (= [zegel van] ... bisschop van Gaeta). Ovaal, 51 mm bij 35 mm (afb. 7).⁴¹

35 E. Kittel, *Siegel* (Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde 11) (Brunswijk 1970) 146; W. Ewald, *Siegelkunde* (München-Berlijn 1914) 228-229.

36 Eubel, *Hierarchia*, 126.

37 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld.

38 Eubel, *Hierarchia*, 144.

39 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld; Teseum Tongeren.

40 Eubel, *Hierarchia*, 258.

41 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld; Teseum Tongeren.

Bernardus, bisschop van Numana (1280-1285).⁴²

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog. Omschrift: "[..BERNARDI DEI]/GR(ati)A E[P(iscop) I HU...TIS]" (= zegel van Bernardus door Gods genade bisschop van Numana). Ovaal, 55 mm bij 36 mm (afb. 8).⁴³

Afb. 8

Afb. 9

Guido, bisschop van Pavia (1272-1294).⁴⁴

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Boven de bisschop is een gebouw weergegeven, (heraldisch) rechts van hem een lelie en links van hem een ster. Omschrift: "S(igillum) · FRATRIS GUIDONIS []EI G[R(ati)A EP(iscop)I PA]PIEN(sis)" (= zegel van broeder Guido door Gods genade bisschop van Pavia). Ovaal, 50 mm bij 32 mm (afb. 9).⁴⁵

Bartholomeus, bisschop van Tortiboli (de Turtiberto) (1282).⁴⁶

De staande bisschop houdt zijn rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Omschrift: "[]RIS BARTUOL[]..." (= [zegel] van broeder Bartholomeus...). Ovaal, 38 mm bij 27 mm (afb. 10).⁴⁷

Afb. 10

Acerus, bisschop van Växjö (Wexionensis) in Zweden (1260-1287).⁴⁸

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Omschrift: "S(igillum) ACERI · DEI · GR(ati)A · / [WEX]IONEN(sis) · E[PISCO..]" (= zegel van Acerus door Gods genade bisschop van Växjö). Ovaal, 60 mm bij 40 mm (afb. 11).⁴⁹

Afb. 11

42 Eubel, *Hierarchia*, 279.

43 RHCL, archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld.

44 Eubel, *Hierarchia*, 389.

45 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565, welke is afgebeeld; Teseum Tongeren.

46 Eubel, *Hierarchia*, 504.

47 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, welke is afgebeeld.

48 Eubel, *Hierarchia*, 524-525.

49 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, welke is afgebeeld; archief kapittel Onze-Lieve-Vrouw Maastricht, inv.nr. 565; Teseum Tongeren

Afb. 12

Vincentius, bisschop van Porto († 1296).⁵⁰

De staande bisschop draagt een mijter. Hij houdt een staf in de linkerhand. Hij is omgeven door een gotische architectuur. Omschrift: "[JA[]". Ovaal, 52 mm bij circa 35 mm (afb. 12).⁵¹

Dit zegel aan de akte voor het kapittel van Sint-Servaas van 29 januari 1284 is zeer gehavend en van het omschrift is nauwelijks iets bewaard gebleven. Het hangt als laatste aan de oorkonde, maar is niet het zegel van de laatst genoemde bisschop. Dat is Bartholomeus, bisschop van Gaeta, wiens zegel hierboven is beschreven. Hetzelfde zegel hangt aan de akte van 30 maart 1284 voor het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Tongeren. Dit tweede exemplaar is qua afbeelding iets beter, maar het omschrift ontbreekt geheel (afb. 12a). De identificatie van dit zegel was tot op heden niet mogelijk, in de eerste plaats omdat van beide oorkonden vele zegels zijn verdwenen. Aan de oorkonde van 29 januari 1284 ontbreken elf van de negentien zegels, aan die van 30 maart 1284 zeven van de vijftien. In de tweede plaats correspondeert de volgorde van de voorhanden zegels niet noodzakelijk met de volgorde van de bisschoppen in de intitutie van de oorkonde, zoals reeds is vastgesteld.

Afb. 12a

Uitkomst biedt een op internet raadpleegbare cumulatieve aflaatbrief voor het klooster Altenburg in Oostenrijk van 9 maart 1284.⁵² Aan deze oorkonde met tien oorkondende bisschoppen hangen nog de tien zegels, zij het alle zwaar beschadigd. Het door ons gezochte zegel hangt op de tweede plaats. Acht van de tien bisschoppen die de aflaatbrief voor Altenburg bezegelden, worden ook genoemd in de aflaatbrieven voor Maastricht en Tongeren, te weten de aartsbisschop van Oristano en de bisschoppen van Porto, Gaeta, Växjö, Sarsina, Brandenburg, Hamar en Oslo. De zegels van de aartsbisschop van Oristano en de bisschoppen van Gaeta, Växjö en Brandenburg zijn boven al beschreven, terwijl het zegel van de bisschop van Oslo blijkens de literatuur enkel een staande bisschop vertoont. Deze zegels vallen dus af. Het tweede zegel aan de aflaatbrief van Altenburg kan derhalve aan de bisschoppen van Porto, Sarsina of Hamar hebben toebehoord.

In de cumulatieve aflaatbrief voor Altenburg wordt de bisschop van Porto als tweede in de intitutie genoemd. Behoorde aan hem het tweede zegel toe? Het antwoord op deze vraag is afhankelijk van de vraag of de volgorde der oorkonders overeenkomt met die der bekende zegels. Dat is inderdaad het geval. Het eerste, derde, vierde en vijfde zegel behoren toe aan de aartsbisschop van Oristano en de bisschoppen van Gaeta, Växjö en

⁵⁰ Eubel, *Hierarchia*, 406.

⁵¹ RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, welke is afgebeeld; Teseum Tongeren.

⁵² <http://monasterium.net/mom/AT-StiAA/Urkunden/1284> (december 2016).

Numana. Zij worden in deze volgorde ook in de oorkonde genoemd. Het zegel van de bisschop van Brandenburg op de achtste plaats correspondeert met zijn plaats onder de genoemde bisschoppen. Het tweede zegel kan dus worden toegeschreven aan Vincentius, bisschop van Porto, en hangt, zij het zwaar beschadigd, ook aan de aflaatbrieven te Maastricht en Tongeren.

Onbekende bisschop (1284).

De staande bisschop houdt waarschijnlijk een staf in de linkerhand. Omschrift: "[]...[]". Ovaal, 50 mm bij 28 mm (afb. 13).⁵³ Het zegel hangt aan de cumulatieve aflaatbrief voor het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht van 29 januari 1284. Door de fragmentarische overlevering, met name door het ontbreken van het omschrift is identificatie vooralsnog niet mogelijk. De volgorde onder de voorhanden zegels biedt geen aanwijzing, aangezien deze blijkens de determineerbare zegels niet geheel correspondeert met de volgorde van de aartsbisschoppen en bisschoppen in de aflaatbrief. Het zegel kan na aftrek van de gedetermineerde zegels aan negen van de negentien genoemde (aarts)bisschoppen hebben toebehoord. De keuze is daardoor te ruim. In principe komen in aanmerking de aartsbisschoppen van Korinthe en Messina en de bisschoppen van Braga, Sarsina, Oslo, Serbia, Sarda, Hamar en Tartus.

Afb. 13

De aflaatbrief voor Venlo van 1298

Een niet nader gedateerde aflaatbrief uit 1298 bevindt zich achter glas in een muurkastje in de sacristie van de Sint-Martinuskerk te Venlo. De oorkonde zou na 22 juni 1298 kunnen zijn opgesteld, aangezien de daarin genoemde Guido, bisschop van Famagusta, vanaf die datum in functie was.⁵⁴ In deze te Rome uitgevaardigde aflaatbrief verlenen een aartsbisschop en elf bisschoppen ieder voor zich een aflaat aan degenen die de kapel van het H. Sacrament te Venlo op bepaalde feestdagen bezoeken en een aalmoes geven. De aflaatbrief staat op naam van Johannes, aartsbisschop van Trani, Angelus, bisschop van Osor (Assarensis) in Kroatië, Petrus, bisschop van Messina, Andreas, bisschop van Venafro, Guilielmus, bisschop van ?, Lambertus, bisschop van Aquino, Stephanus, bisschop van Oppido Mamertina, Guido, bisschop van Famagusta op Cyprus, Stephanus, bisschop van Bagnoregio, Matheus, bisschop van Krk (Veglensis) in Kroatië, Romanus, bisschop van Krujë (Crohensis) in Albanië, en Ildebrandus, bisschop van Arezzo. De oorkonde verkeert

53 RHCL, archief kapittel Sint-Servaas Maastricht, inv.nr. 439, welke is afgebeeld.

54 Eubel, *Hierarchia*, 244.

in een slechte staat en is door de verblijfplaats achter glas niet goed te raadplegen. Zo blijft onopgelost van welk bisdom Guilielmus bisschop was en voorts of het bisdom Messina wel goed gelezen is, aangezien dit bisdom in 1298 volgens Eubel geen bisschop met de voor naam Petrus kende.

Op de pliek van de oorkonde zijn de namen vermeld van de aartsbisschop en bisschoppen die de akte hebben bezegeld. Aan de oorkonde hangen nog drie zegels, gelijkmatig over de pliek verdeeld. De wijze van bevestiging is evenwel niet de oorspronkelijke. De naam op de pliek blijkt in ieder geval in twee van de drie gevallen niet overeen te komen met de eigenaar van het zegel. De drie zegels zijn dus ooit, misschien in het begin van de twintigste eeuw, toen de afaatbrief in het muurkastje werd geborgen, opnieuw aan de akte gehangen. Identificatie van twee van de drie zegels was toch mogelijk mede dankzij drie op internet raadpleegbare cumulatieve afaatbrieven uit 1298 voor de Mariakerk te Muln en het klooster Schlägl in Oostenrijk alsmede voor een Mariakapel te Wenen.⁵⁵

Afb. 14

Lambertus, bisschop van Aquino (1295-1297).⁵⁶

Onder een grote boog bevinden zich drie spitsbogige nissen. De middelste nis bevat een staande Maria met het kind op de linkerarm. De rechter- en linker nis bevatten elk een staande heilige. De top van het zegel wordt ingenomen door drie gebouwen in de vorm van tempels. De voet van het zegel vertoont een nis met een knielende bisschop naar links. Omschrift: "[S(igillum) LAM]BERTI DEI/[GR(ati)A EP(iscop)I AQUINATIS]" (= zegel van Lambertus door Gods genade bisschop van Aquino). Ovaal, 64 mm bij 37 mm (afb. 14).

Opmerkelijk is dat de afbeelding nagenoeg overeenkomt met die op het zegel van Matheus, bisschop van Krk (Veglensis), zozeer zelfs dat zij al bij het bezegelen werden verwisseld. Er zijn in ieder geval twee kleine verschillen aan te wijzen. Het middelste gebouw in de top is op het zegel van de bisschop van Krk verticaal in tweeën gedeeld, terwijl de drie gebouwen nog eens door twee slanke torens worden geflankeerd.

55 http://monasterium.net/mom/AT-SLA/Erzstift/SLA_OU_1298_III_28; <http://monasterium.net/mom/AT-StiASchl/Urkunden/1298>; <http://monasterium.net/mom/AT-WStLA/HAUrk/24> (december 2016).

56 Eubel, *Hierarchia*, 99.

Andreas, bisschop van Venafro

Het zegel vertoont in een gotische architectuur een staande bisschop die een mijter draagt. Hij houdt de rechterhand zegenend omhoog en hij houdt een staf in de linkerhand. Boven hem bevindt zich een nis met Maria ten halve lijve met het Kind op de linkerarm. Omschrift: "S(igillum) ANDREE D(e)I [GR(ati)A]/EP(iscop)I VE[NAF]R[ANI]" (= zegel van Andreas door Gods genade bisschop van Venafro). Ovaal, 45 mm bij 30 mm (afb. 15).

Afb. 15

Onbekende bisschop (1298)

De gecompliceerde afbeelding bevat in het midden drie gotische nissen naast elkaar, elk met een staande heilige. In de top van het zegel is Maria ten halve lijve met het Kind op de linker arm in een gotische nis afgebeeld. In de voet van het zegel knielt de bisschop in een gotische nis naar links. Omschrift: "[]". Ovaal, 42 mm bij 28 mm (afb. 16).

De afbeelding vertoont overeenkomst met die op het zegel van Stephanus, bisschop van Bagnoregio, maar er zijn ook enkele verschillen. Op het zegel van de onbekende bisschop staat de heilige in de middelste nis op de lager geplaatste gotische nis met de knielende bisschop, terwijl de heiligen ter rechter- en linkerzijde op een voetstuk staan. De rechter- en linker nis bezitten aan hun buitenzijde geen zuil.

Op de afbeelding op het zegel van de bisschop van Bagnoregio staan de drie heiligen op de vloer van hun nis, terwijl de rechter- en linker nis aan hun buitenzijde nu wel door een zuil worden ondersteund.

Ten aanzien van de aartsbisschop en de elf bisschoppen die de cumulatieve aflaatbrief van 1298 hebben bezegeld, kennen wij de zegels van de bisschoppen van Venafro, Aquino, Oppido Mamertina, Famagusta, Bagnoregio, Krk, Kruij en Arezzo. Het betreffende zegel zou dus moeten hebben toebehoord aan één van de vier overigen: Johannes, aartsbisschop van Trani, Angelus, bisschop van Osor, Petrus die bisschop van Messina zou zijn geweest, of aan de bisschop waarvan wij tot op heden alleen de voornaam Guilielmus kennen.

Afb. 16

Conclusies

In tegenstelling tot de zegels van de aartsbisschoppen van Keulen en de bisschoppen van Luik uit het einde van de dertiende eeuw zijn die van de bisschoppen bij de pauselijke Curie in rode was. De afbeelding was in ieder geval in 1284 nog grotendeels stereotiep: een zegenende bisschop met een staf in de hand. Opvallend qua afbeelding zijn de zegels van Petrus, aartsbisschop van Oristano, gezeten in een rudimentair aangegeven nis, van Vincentius,

bisschop van Porto, in een gotische architectuur, en vooral dat van Bartholomeus, bisschop van Gaeta bestaande uit nissen boven en naast elkaar. In 1298 waren er al meer bisschoppen bij de Curie die een zegel met gecompliceerde afbeeldingen van nissen naast en boven elkaar bezaten. Zij volgden daarmee de kardinalen die met name vanaf 1260 zegels bezaten, waarop een architectuur van nissen dominant aanwezig was.⁵⁷ Opvallend is voorts dat de zegels van sommige bisschoppen, zoals die van Aquino in Italië en Krk in Kroatië, zozeer op elkaar lijken. Het vermoeden rijst dan dat deze niet in de standplaats van de bisschop, maar bij de Curie werden vervaardigd, misschien juist ter bezegeling van aflaatbrieven.

De zegels van drie bisschoppen laten in 1284 al meer zien dan enkel een staande ambtsdrager. Een gotische nis vindt men in deze jaren ook op enkele Utrechtse zegels, bijvoorbeeld dat van Steven, deken van het kapittel van Sint-Pieter te Utrecht (1274), Egbert, kanunnik van Oud-Munster (1274) en de domdeken Steven (1289).⁵⁸ Twee gotische nissen naast elkaar vertonen de zegels van de domproost Adolf van Waldeck (1286) en de kanunnik Steven van Vianen (1295).⁵⁹ Het zou echter nog tientallen jaren duren, voordat de gotische architectuur op de zegels van de bisschop van Luik en de aartsbisschop van Keulen werd overgenomen. Adolf van der Marck, bisschop van Luik (1313-1344), voerde vanaf 1313 een zegel met een bisschop in een gotische nis. Jan van Arkel, bisschop van Luik (1364-1378) was de eerste bisschop die vanaf 1365 een zegel bezat met een gecompliceerde voorstelling van Maria met Kind, heiligen en de bisschop. De eerste Keulse aartsbisschop, afgebeeld op zijn zegel in een gotische architectuur, was Willem van Gennep (1349-1362).⁶⁰ De bisschop van Luik en de aartsbisschop van Keulen hielden dus lang aan de traditionele afbeelding vast.

57 J. Gardner, 'Some cardinals' seals in the thirteenth century', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 38 (1975) 77-83; Dezelfde, 'The architecture of cardinals' seals c. 1244-1304', in: M. Gil en J.-L. Chassel (ed.), *Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'histoire de l'art* (Rijssel 2011) 441-447.

58 *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300* ('s-Gravenhage 1937-1940) (CSN) nrs. 87, 135, 154.

59 CSN nrs. 70, 94.

60 E. Poncelet, *Les sceaux et les chancelleries des princes-évêques de Liège* (Luik 1938) 174 nr. 27, 178 nr. 33; W. Ewald, *Rheinische Siegel 1. Die Siegel der Erzbischöfe von Köln (948-1795)* (Bonn 1906, Herdruk Düsseldorf 1993) Tafel 21,1.

ABSTRACT

Medieval seals were used as pieces of evidence, as symbols of standing and gave the opportunity to express group identity. In historical context seals are as products of silversmiths small format works of art and autonomous historical sources. This article deals with seals of bishops, who stayed at the papal curia. These seals are unusual in double respect. The bishops in question had no relations with the limburgian area like sovereign lords, chivalry and towns. Their seals were not used as normal to confirm documents concerning acquired rights, but documents concerning life after death. The seals were attached at cumulative letters of indulgence, in which each mentioned bishop grants believers an indulgence, who satisfy certain conditions as penance and confession.

In exchange the believers had to make an offering to the works of mercy, mostly a gift to the completion of a church building, sometimes to the restoration of a bridge, like the bridge on the river Meuse at Maastricht. In all four thirteenth century cumulative letters of indulgence have survived in our region, namely three dating from 1284 (Maastricht, Tongeren) and one dating from 1298 (Venlo). Determining the seals of the bishops at the curia is not an easy task. A lot of the announced seals have been lost, others are damaged, and it is not certain that the bishops names in the document correspond to the order of the attached seals. Thanks to internet however it is now possible to compare them with similar seals elsewhere in Europe.